

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ Ι.
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΠΙΣΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

ΙΔΡΥΤΗΣ: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ

1948

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α. Ε.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ"

38 - ΟΔΟΣ ΤΣΟΡΤΣΙΛ - 38

ΑΘΗΝΑΙ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ΘΕΜΑΤΑ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΚΑΙΡΩΝ

Η ΩΡΑ ΤΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ

(VI. ΠΕΡΙ ΟΥΜΑΝΙΣΜΟΥ ΣΥΝΕΧΕΙΑ)

Πέρ' από τὰ ὄρθημα πού ἔχουν χαράξει οἱ ἀνθρώπιοι θάνατοι, ἄς ἀναζητήσουμε τοὺς Ἰσκιούς πού προβάλλουν οἱ θυσίες καί τὰ ὀλοκαυτώματα γιά νά δροσίσουμε τήν ἐλπίδα πού τή στέγνωσε τὸ φρυγμένο μῖσος. Ἡ ἐλπίδα τούτη δέν εἶναι γιά τοὺς ἀνθρώπους πού θέλουνε νά βλέπουν τὸν κόσμο μὲ διπλὴν δραση. Αὐτοὶ εἶναι οἱ δεσπότες πού ἐξουσιάζουν σήμερα τὸν ἀνθρωποδύναμη καί τὸν ἀνθρωπο-πλήθος. Καί εἶναι οἱ δοῦλοι τῶν ἀριθμῶν. Ἡ ἐλπίδα εἶναι γιά τοὺς μοναξιασμένους desperados πού θέλουν νά βλέπουν μόνο τὴν ἀγιοσύνη τοῦ ἀνθρώπου καί κάθονται κάτω ἀπὸ τὸν Ἰσκιο τοῦ ὀλέθρου καθὼς προβάλλεται ἀπὸ τ' ἀνερεύνητα βάθη τοῦ μέλλοντος καί συλλογιούνται. Μαζεύουν τίς μνήμες πού ἔχουν σκορπίσει καί πασκίζουν νά περισυλλέξουν τὰ νήματα ἀπὸ κάποιες παλιές ιδέες ξεφτισμένες ἀπὸ τὴν ἄσκοπη χρῆση γιά νά τὰ δέσουν στὸ στημόνι ὀχι πιά τῆς εὐτυχίας πού δὲ θά τοὺς δοθῆ, μὰ τοῦ ὀνείρου τῆς εὐτυχίας πού θά τοὺς βοηθήσῃ νά ζήσουν. Ἄπειρα εἶναι τὰ νήματα πού ξέφτισαν καί οἱ μνήμες πού ἀνασταίνονται, περνοῦν, τρελλές χορευταροῦδες, ἀνάμεσ' ἀπ' τὰ θολὰ ὀράματα τοῦ νοῦ.

Ὅμως τούτες τίς ὄρες τίς ἐναγώνιες ὄπου συνθλίβεται ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀνάμεσα ἀπὸ τίς φοβερές μυλόπετρες τοῦ χτῆς καί τοῦ αὔριο, ἀνάμεσα ἀπὸ τίς πεποιθήσεις πού εἶναι σήμερα ξεθρονιασμένες θρησκείες καί τίς ὑποσχέσεις τῶν ἰδεῶν πού δέν ἔχουν ἀντίκρουσμα τὴν πράξη πού περιγράφουν, ἡ ἀδράνεια θά ἦταν ὁ εὐτελέστερος ἀπὸ τοὺς θανάτους. Μέσα στίς κρίσιμες τούτες ὄρες θά πρέπει τὸ Πνεῦμα νά διεκδικήσῃ τὴν ὄρα του. Ἡ ἀνθρωπότητα ἀναπνέει μὲ τὴν ἀναμονὴ καί μὲ τὸ δέος τοῦ Τρίτου Πολέμου. Πρέπει τὸ Πνεῦμα νά κηρύξῃ τὸν Τρίτο τοῦτο πόλεμο γιά νά κερδίσῃ γιά τοὺς ἀνθρώπους τὴν εἰρήνη—ἴσως καί τὸν πολιτισμὸ πού θανάτωσε ὁ δεύτερος.

Ὁ Τρίτος Πόλεμος... Οἱ ἀνθρώποι τῆς ἐπιστήμης μᾶς τὸν προφητεύουν τρομερό. Θά εἶναι ἓνας πόλεμος ὀλοκληρωτικός, θά

εἶναι ἓνας πόλεμος ἐξολοθρευτῆς, θά εἶναι ὁ ὀριστικός τάφος τοῦ πολιτισμοῦ. Ὅμως ὁ πολιτισμὸς αὐτὸς ἔχει ἤδη ξαπλωθῆ στὴν ἐπιθανάτια κλίνη του καί περιμένει τὸν Τρίτο Πόλεμο γιά νά τοῦ δώσῃ τὴ χαριστικὴ βολή.

**

Ἐνας σπουδαῖος Ἄγγλος ἀνθρωπολόγος, ὁ κ. C. P. Fitzgerald, πού στερέωσε τὴ φήμη του μὲ τίς θαυμαστὲς ἐρευνές του στὴ Νοτιοδυτικὴ Κίνα, ἀντιπρόσωπος τῶρα τοῦ Βρεταννικοῦ Συμβουλίου στὴ χώρα τούτη, παρατηρεῖ σ' ἓνα τοῦ ἄρθρο¹ πού ἐπιγράφει: *Τὸ Τέλος μᾶς Ἐποχῆς*: «Πρέπει νά πᾶμε πολὺ πίσω, στὴν περίοδο τῆς ἀγριότητος τῶν πρώτων ἀνθρώπων γιά νά συναντήσουμε τὴ νοοτροπία πού ἐπικρατεῖ σήμερα ἀνάμεσα στὰ πολιτισμένα ἔθνη τοῦ κόσμου. Ἡ ἰδέα τοῦ ὀλοκληρωτικοῦ πολέμου δέν εἶναι μονάχα βάρβαρη, εἶναι ἀκόμη πιὸ παλιὰ ἀπὸ βάρβαρη, εἶναι ἄγρια. Ὁ ἐξοντωτικός πόλεμος, ἡ καταστροφὴ πόλεων μὲ ὄλους τοὺς κατοίκους τῶν κι ὄλο τῶν πλοῦτο τους, δέν ἀπαντιέται στοὺς ἱστορικούς χρόνους· ἀνήκει στὴν ἐποχὴ τῶν ἀνθρωποφάγων... Κι ὀστόσο αὐτὸ εἶναι ἀκριβῶς τὸ εἶδος τοῦ πολέμου πού φοβᾶται σήμερα ὁ κόσμος. Εἴμαστε πεπεισμένοι πῶς ὁ περιωρισμένος ἀντικειμενικός στόχος εἶναι ἀδύνατος, πρέπει τῶρα ὁ ἀγῶνας νά εἶναι ὄχι μόνο γιά μιὰ παράδοση «ἀνευ ὄρων» ἀλλὰ γιά ὀλοκληρωτικὸ ἀφανισμὸ τοῦ ἀντιπάλου. Εἶναι ὁ νέος παράγοντας πού βρῆκε θέση καί κυριαρχεῖ στὴ νεώτερη νοοτροπία κι ὄχι μόνο κατάστρεψε ὀλότελα τὴν ἰδέα τῆς Προόδου ἀλλὰ καί ἔχει ὑποσκάψῃ τὴν παραδοχὴ ἓνός κακοῦ κόσμου πού θά μπορούσε νά μὴ γίνῃ οὔτε καλύτερος οὔτε χειρότερος...» Οἱ διαπιστώσεις τούτες τοῦ Ἄγγλου ἀνθρωπολόγου θυμίζουν κάποιες ἄλλες ἀμφιβολίες ἓνός συμπατριώτη του, τοῦ καθηγητῆ Bury, πού στὸ βιβλίο του *Ἡ ἰδέα τῆς Προόδου*—τὸ θέμα τὸ ἔθιξα κα'

1. Βλ. *Life Line*, τεῦχος 10, σελ. 27.

σὲ προηγούμενη σειρά σκέψεων — προειδοποιεῖ τοὺς ἀναγνώστες του γιὰ τὴν αὐταπάτη τους ὅταν καλλιεργοῦν τὴν ἰδέα ὅτι ὁ πολιτισμὸς συμπίπτει πάντα μὲ τὴν ἔννοια τῆς Προόδου. Ὁ ἄνθρωπος συνήθισε νὰ θεωρεῖ ὅτι ἡ πρόοδος σημαίνει τὴν ἀδιάκοπη πορεία τοῦ πολιτισμοῦ πρὸς τὴν ἐπιθυμητὴ κατεύθυνση. Λάθος, λέει ὁ καθηγητὴς Bury : «Εἶναι ἀδύνατο νὰ εἴμαστε σίγουροι ὅτι ὁ πολιτισμὸς κινεῖται πρὸς τὴν ὀρθὴ κατεύθυνση... κι οὔτε μπορεῖ ν' ἀποδειχθῆ πῶς ἡ ἀγνώστη κατεύθυνση τῆς πορείας τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ἐπιθυμητὴ». Ὁ κ. Fitzgerald ἀποδίδει τὴν τάση πρὸς τὸν ἐξτρεμισμὸ — τὴν ἠθικὴ δηλαδὴ διαστρέβλωση τοῦ νεώτερου πολιτισμοῦ ποῦ ἀντὶ νὰ γίνεταί προοδευτικὰ οἰκοδομητικὸς γίνεται, ἀντίθετα, προοδευτικὰ καταστροφικὸς — ὄχι τόσο στὴν ἀνακάλυψη νέων ὄπλων ὀμαδικοῦ ἀφανισμοῦ¹, ὅσο στὴν ἀπεγνωσμένη ἀναζήτηση κάποιας σταθερότητας, κάποιοι τέλους, κάποιας προστατευτικῆς καὶ ἡσυχαστικῆς ψυχολογίας μπροστὰ στὴν ἀπειλὴ τῆς ἀλλαγῆς. Ὁ πόλεμος γιὰ τὸν τερματισμὸ καὶ τὸν ἐξοστρακισμὸ τοῦ πολέμου, ἡ ἐπανάσταση γιὰ τὴν κατάπαυση τοῦ ταξικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, ἡ ἀλλαγὴ ποῦ θὰ θέσῃ τέρμα σὲ κάθε ἀπειλούμενη μεταβολή, βρίσκεται στὸ ὑπόστρωμα τῆς σημερινῆς ψυχολογίας τῶν ἀτόμων καὶ τῶν συνόλων. Σήμερα δὲν ὑπάρχει πουθενὰ καμμιά βεβαιότητα, καμμιά σιγουριά ἐχτὸς ἀπὸ τὴν ἐφιαλτικὴ βεβαιότητα μιᾶς ἀλλαγῆς ποῦ δὲν πρόκειται νὰ ταχτοποιήσῃ τίποτε ὀριστικά. Ποιὸ εἶναι τὸ φάρμακο ἂν φάρμακο μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ; Ἡ ἀποκατάσταση τῆς ψυχολογίας τῆς σταθερότητας. Ὅποιοιδήποτε κι ἂν εἶναι τὸ σύστημα ποῦ πλαισιώνει τὴν ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου, θὰ πρέπει νὰ δημιουργήσῃ τὴν αἴσθησιν τοῦ σταθεροῦ καὶ τῆς διάρκειας, νὰ ξαναφέρῃ πίσω τὴν ἐποχὴ τῆς ἡρεμίας. Πρέπει ν' ἀπορρίψουμε τὴ μεγαλομανία τοῦ Ἐνὸς Κόσμου. Ἡ ἰδέα τοῦ Ἐνὸς Κόσμου δὲν πρόκειται νὰ πραγματοποιηθῆ στίς μέρες τίς δικές μας. Θὰ πρέπει νὰ τὴ μεταθέσουμε στὸ πολὺ ἀπώτερο μέλλον καὶ νὰ κυττάξουμε πῶς θὰ χτίσουμε τὴ ζωὴ μας στοὺς Δυὸ ἢ στοὺς Τρεῖς Κόσμους ἢ καὶ σὲ περισσότερους. Ἡ ἐπιδίωξις τοῦ Ἐνὸς Κόσμου — συνεχίζει ὁ Ἄγγλος μελετητὴς — τὸ μόνο ποῦ μπορεῖ νὰ ἐπιτύχῃ εἶναι νὰ σύρῃ τὴν ἀνθρωπότητα σ' ἓνα νέο ἐξολοθρευτικὸ πόλεμο στὴν προσπάθεια τῆς δυναμικῆς ἐπιβολῆς τοῦ ἀπραγματοποίητου αὐτοῦ ἰδεώδους. Ἄν, ἀντίθετα, δοκιμάσουμε νὰ καθορίσουμε τοὺς διαφορετικοὺς μας κόσμους, ν' ἀναγνωρίσουμε τίς διαφορὰς τους καὶ προσπαθήσουμε νὰ δημιουργήσουμε τίς συνθήκες τῆς ἀμοιβαίας ἀνοχῆς τους, τὰ ἄτομα

θὰ μπορέσουν νὰ βροῦν μιὰ περιοχὴ σίγουρης ἡρεμίας ὅπου θὰ μπορέσουν νὰ σταδιοδρομήσουν. Ἐπὶ αἰῶνες — προσθέτει ὁ κ. Fitzgerald, καὶ προσπάθησα νὰ συνοψίσω τίς σκέψεις του σὲ λακωνικώτατη περίληψη — οἱ παλαιότατοι κόσμοι τῆς Χριστιανοσύνης, τοῦ Ἰσλάμ καὶ τῆς Κίνας ἔζησαν τὸν περισσότερο καιρὸ εἰρηνικά, ὁ ἓνας στὸ πλευρὸ τοῦ ἀλλουνοῦ, ἀνταλλάζοντας τὰ προϊόντα τους καὶ μαζί λίγες ἰδέες, καὶ οἱ ξεχωριστοὶ τοῦτοι κόσμοι ἔκαμαν αὐτὸ ποῦ ὀνομάζουμε σήμερα πολιτισμὸ κι ὅ,τι ἐπιζητῶ ἀκόμη σὰν ὁμορφιά καὶ σὰν ἀλήθεια. Δὲν βλέπω γιὰτί, ὅταν ὁ παροξυσμὸς τοῦ ἐξτρεμισμοῦ τοῦ 20οῦ αἰῶνα περάσῃ, δὲν θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ διαμορφωθοῦν καὶ πάλιν δυὸ ἢ τρεῖς κόσμοι, διαφορετικοὶ ἀνάμεσά τους ἀλλὰ ἀλληλοσυμπληρούμενοι, ποῦ θ' ἀναπτύσσονται μὲ ὀλοένα καὶ μεγαλύτερη ἀνοχὴ ὁ ἓνας γιὰ τὸν ἄλλον καὶ ποῦ θὰ διατηροῦνται γιὰ πολλὰς ἑκατονταετίες. Γιὰτί ὁ νεώτερος ἄνθρωπος ὅ,τι ποθεῖ κυρίως εἶναι τὸ νὰ νοιώθῃ πῶς βρίσκεται στὸ σπῆτι τοῦ καὶ τὰ σπῆτια πρέπει νὰ εἶναι παλιά, σίγουρα, ἀσφαλῆ κ' εὐτυχισμένα...

Κι ὁ Ἄγγλος ἀνθρωπολόγος καταλήγει : «Τὸ πρῶτό μας καθήκον εἶναι νὰ πείσουμε πάλι τὴν ἀνθρωπότητα πῶς ζεῖ σὲ συστήματα ποῦ θὰ ἔχουν διάρκειαν. Τὸ δυστύχημα εἶναι πῶς, ἂν ἐξαιρέσουμε ὀρισμένες μόνο χώρες, κι ἀπ' αὐτὲς μιὰ εἶναι ἡ δικὴ μας, δὲν εἶναι πιά δυνατόν νὰ δώσουμε στοὺς ἀνθρώπους τὴν πρόσθετη διαβεβαίωση πῶς ζοῦνε σ' ἓνα σύστημα ποῦ ἀντιμετώπισε τὴ δοκιμασία τοῦ καιροῦ... Σὲ πάμπολλα μέρη τοῦ κόσμου θὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ δημιουργήσουμε τὴν αὐταπάτη τῆς μονιμότητος γύρω ἀπὸ κάτι ποῦ εἶναι στὴν πραγματικότητα νέο κι ἀδοκίμαστο ἀπ' τὸ χρόνον... Καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο *χρειάζεται ἓνας νέος μῦθος*. Ὅταν οἱ μεγάλοι ἀγροτικοὶ πολιτισμοὶ παρακίνησαν γιὰ πρώτη φορὰ τίς ἀνθρώπινες μάζες ν' ἀναδεχθοῦν τὸν τραχὺ μόχθο τοῦ ὀργώματος τῆς γῆς ἀντὶς ἀπὸ τὴν ἀλαφρότερη μὰ καὶ λιγώτερο σίγουρη ἀσχολία τοῦ κυνηγιοῦ, ἀναδόθηκαν ἓνα νέο σύστημα μαγικῶν ἰδεῶν, οἱ πρωτόγονες θρησκείες τῆς γονιμότητος τοῦ ἐδάφους κ' ἡ ἐπιβράβευσις τοῦ μόχθου μὲ τὴν πλοῦσιαν συγκομιδῆς, ποῦ γοήτεψαν τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου στὸ καινούργιο τοῦ ἔργου. Τῶρα γιὰ δευτέρην φορὰ θὰ πρέπει νὰ τρέψουμε τοὺς ἀνθρώπους σ' ἓνα καινούργιο τρόπο ζωῆς, τὸν τρόπο τῆς μηχανῆς. Εἶναι ἀπόλυτη ἀνάγκη νὰ βροῦμε τὸ σύστημα ἐκεῖνο τῶν ἰδεῶν ποῦ θὰ ἐναρμονίσῃ τίς σκέψεις τῶν ἀνθρώπων στὴ ζωὴ τῆς πόλης καὶ τοῦ ἐργοστασίου ποῦ πρέπει στὸ μέλλον νὰ εἶναι ὁ κυρίαρχος κανὼνας βίου».

Ἡ ἀναφορὰ στὸν κ. Fitzgerald μοῦ πῆρε ἀρκετὸ χῶρο. Ὡστόσο νομίζω πῶς δὲν ἦ-

1. Ἡ ἀτομικὴ βόμβα, λέει, στὰ χέρια τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου ἔχει ἀκριβῶς τὴν ἴδια σημασία μὲ τὸ πυροβόλο ποῦ διέθεταν οἱ καταχτητὲς τῶν πρωτόγονων λαῶν ποῦ δὲν εἶχαν ἄλλο ἀπὸ τόξα καὶ σφεντόνες.

ταν ἀχρηστή ἢ ἀνάπτυξη τῶν σκέψεων αὐτῶν πού σήμερα φαίνονται νὰ ἐπηρεάζουν τὴ στάση τῶν πιό φιλοσοφημένων πνευμάτων τοῦ Δυτικοῦ Κόσμου καὶ νὰ ἐπιδρῶν στην πολιτικὴν ἐκδήλωση πού ἐξοικειωμένη μὲ τὶς ἀναχρονιστικὲς τῆς μεθόδους ἐξακολουθεῖ νὰ χρησιμοποιοῦ σχήματα ἀπροσάρμοστα πρὸς τὸ ὑπόγειο αὐτὸ ψυχολογικὸ ρεῦμα στὴ διεθνή τῆς προβολή. Ἡ κεντρικὴ ἰδέα τῆς πνευματικῆς αὐτῆς στάσης ἀπέναντι τῆς σύγχρονης ἐμπλοκῆς εἶναι, ὅπως ἀντιλαμβάνεται ὁ ἀναγνώστης, αὐτὸ πού ὀνομάζει ὁ Ἄγγλος ἀνθρωπολόγος: *αὐταπάτη τῆς σταθερότητας* ἢ τῆς *διάρκειας*, — γιὰτί κι ὁ ἴδιος τὴ στατικὴ μονιμότητα τὴν ἀποκλείει μ' ὄλο πού τὸ διάστημα τῆς διάρκειας τὸ ὑπολογίζει μ' ἑκατονταετίες. Ἡ ἰδέα τούτῃ ἀποκρυσταλλώθηκε ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι ὁ Ἐνιαῖος Κόσμος εἶναι μιὰ ἄλλη, ἐπικίνδυνη αὐτὴ, καταστροφικὴ μᾶλλον, αὐταπάτη. Ἡ δευτέρη ἰδέα, πού συνάπτεται μὲ τὴν προηγούμενη, εἶναι ἡ ἀνάγκη τῆς δημιουργίας ἑνὸς *νέου μύθου*, τοῦ *μύθου τῆς μηχανοκρατίας*. Ἡ αὐταπάτη τῆς σταθερότητας καὶ τῆς μονιμότητας θὰ μπορούσε πολὺ εὐκόλα νὰ ἐρμηνευθῆ μὲ τὸ φόβο τοῦ Ἄγγλου συντηρητικοῦ πού προσβλέπει πρὸς τὶς ἐγκυμονούμενες ἀλλαγές τοῦ μέλλοντος μὲ δυσπιστία κι ἀνησυχία. Ὡστόσο μιὰ τέτοια ἐρμηνεία θὰ πρόδινε ἀναντίρρητα τὴ βαθύτερη ἀγωνία τοῦ ἐπιστήμονα πρὸς τὰ τρομαχτικὰ ἐνδεχόμενα τοῦ σημερινοῦ διεθνικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, ὀπλισμένη καθὼς εἶναι μὲ τὰ ἐξολοθρευτικὰ ὄπλα τῆς καταστροφῆς. Εἶναι μιὰ ἀγωνία βαθύτατα ἀνθρώπινη καὶ νοητὴ.

Πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν κ. Fitzgerald, τριάντα-σαράντα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, ἀνάμεσα στοὺς φιλοσόφους καὶ τοὺς ἠθικολόγους τοῦ 18^{ου} αἰῶνα πού κήρυτταν σχεδὸν ὁμόφωνα τὴν ἀνάγκη τῆς ἐξακολουθητικῆς προόδου πού θὰ ὠδηγοῦσε σὲ μεγαλύτερη γνώση, μεγαλύτερη ἠθικότητα καὶ μεγαλύτερη εὐτυχία, ἕνας συγγραφέας πού δὲ θὰ μπορούσε νὰ κατηγορηθῆ γιὰ συντηρητισμὸ κι ὀπισθοδρομικότητα, ὁ Ζάν-Ζάκ Ρουσσώ κηρύσσει περίπου τὴν ἐπιστροφή στὴ φυσικὴ καὶ πρωτόγονη ζωὴ, ἀρνούμενος τὴν τεχνικὴ πρόοδο τὴν ἱκανότητα νὰ δώσῃ τὴν εὐτυχία στὸ ἀνθρώπινο γένος, ἀρνούμενος μ' ἄλλα λόγια τὴν ἀνάγκη τῆς ἐξελίξεως πρὸς ἀνώτερες μορφές βίου. Αὐτὴ ἡ ἀνώτερη μορφή θὰ ἔπρεπε μᾶλλον ν' ἀναζητηθῆ στοὺς κατώτερους ἀναβαθμούς τῆς πρὸς τὰ ἄνω πορείας τοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ ψυχές μας ἔχουν διαφθαρή— ἔγραφε ὁ Ρουσσώ— ὅσο οἱ ἐπιστήμες καὶ οἱ τέχνες μας προχωροῦν πρὸς τὴν τελειοποίησιν...». Ἡ σκέψη τοῦ κ. Fitzgerald συγγενεῦει μᾶλλον μ' ἑνὸς ἄλλου Γάλλου φιλοσόφου, «ἀποστόλου τῆς προόδου», τὴ σκεπτικὴ ταλάντευση τοῦ Diderot, πού καθὼς παρατηρήθηκε δὲν ἔμεινε ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τὸ κήρυγμα τοῦ Ρουσσώ: «Εἶμαι πεπεισμέ-

νος, ἔγραφε, πὼς ἡ δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου ἔχει ὑπερβολικὰ προχωρήσει καὶ πὼς ἂν σταματοῦσε πρὶν ἀπὸ καιρὸ, κι ἂν ἦταν μπορετὸ ν' ἀπλοποιηθοῦν τὰ ἀποτελέσματά τῆς δὲ θᾶμαστε χειρότεροι. Πιστεύω πὼς ὑπάρχει κάποιος ὄριος στὸν πολιτισμὸ, ἕνα ὄριο πού προσαρμόζεται περισσότερο μὲ τὴν εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου γενικὰ καὶ πολὺ λιγώτερο μακρυνὸ ἀπὸ τὴν ἀγρία κατάσταση ἀπ' ὅσο τὸ φανταζόμαστε. Μὰ πὼς νὰ γυρίσουμε στὴν κατάσταση τούτῃ δταν τὴν ἔχουμε ἐγκαταλείψει ἢ πὼς θὰ μέναμε σ' ἐκείνην ἂν συνέβαινε νὰ εἴμαστε, δὲν τὸ γνωρίζω...». Ὁ Ἄγγλος ἀνθρωπολόγος πού μᾶς ἀπασχολεῖ, ἀναβιώνει μὲ τὴ θεωρία του γιὰ τὴν αὐταπάτη τῆς σταθερότητας καὶ τῆς διάρκειας ἕνα ἀνάλογο ἢ μᾶλλον ταυτόσημο στὴ βαθύτερῃ του οὐσία πρόβλημα. Μόνον πού ἡ αὐταπάτη τῆς σταθερότητας, ὅπως ὅλες οἱ αὐταπάτες, μέσα στὸν διαβρωτικὸ τούτον καιρὸ εἶναι δύσκολο νὰ διατηρηθῆ σὰν ζωτικὴ δύναμη βίου. Ἐκεῖνο πού χρειάζεται μᾶλλον εἶναι ἡ ἔλλογη καὶ συνειδητὴ πίστη στὴν ἠθικὴ ἀνωτερότητα τοῦ συστήματος γιὰ νὰ στοιχισθοῦν γύρω του οἱ πρόθυμοι καὶ φανατικοὶ μαχητὲς πού θὰ τὸ ὑπερασπίσουν καὶ θὰ τὸ δικαιοῦσιν μὲ τὴν προσωπικὴ τους θυσία. Ἡ αὐταπάτη, ὅπως ὅλες οἱ αὐταπάτες, εἶναι ἕνας πρόχειρος ἐπίδεσμος τῶν αἰσθήσεων πού τρίβεται καὶ φθείρεται στὴ βίαιη ἐπαφὴ μὲ τὰ καταλυτικὰ προβλήματα τῶν τωρινῶν καιρῶν. Τὰ κοινωνικὰ σχήματα κ' οἱ ἰδεολογίες πού τὰ συντηροῦν γιὰ νὰ προικισθοῦν μὲ διάρκειαν πρέπει σὲ κάθε στιγμή τῆς ἱστορίας νὰ βρίσκουν τὴ δικαίωσή τους στὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων. Οἱ πολιτισμοὶ καὶ οἱ ἀξίες πού ἐγκλείουν οἱ πολιτισμοὶ μποροῦν νὰ ἀσφαλιστοῦν μὲ τὴν ἀκούραστη ἀγρυπνία τῶν ἀνθρώπων, δταν οἱ ἀνθρώποι ἀνεβαίνουν μὲ αἷμα ζεστὸ καὶ μὲ ψυχὴν ἀποφασισμένην στὸ φυλάκιο τῆς σκοπιᾶς. Μάτια ἀγρυπνα καὶ καθαρὰ, πού δὲν τὰ θολώνει κανένα νέφος ὀράματος ἀπατηλοῦ, διάθεση ἀγωνιστικὴ ἀπὸ ἐμπνοὴ κι ἀπὸ πάθος καὶ πίστη, πίστη βαθύτατη πρὸς τὴν ἠθικότητα τοῦ ἀγῶνα. Μὲ τούτα τὰ ὄπλα δίνονται οἱ μάχες καὶ σώζονται τὰ κλονιζόμενα ὄχυρά. Μὰ ἀνάγκη εἶναι πρῶτα ὁ ἄπιστος νὰ πιστέψῃ καὶ νὰ πείσῃ τὴ βαθύτερῃ του συνείδηση γιὰ τὴν ἀξία τοῦ ἀγῶνα του καὶ γιὰ τὴ δικαίωση τῆς θυσίας του. Καὶ σήμερα οὔτε ἡ πίστη οὔτε ἡ αὐταπάτη τῆς πίστεως ἔχουν ἐρείσματα ἱκανὰ γιὰ νὰ στηρίξουν τὴ διάθεση καὶ τὸ φανατισμὸ τῶν τέτοιων ἀγῶνων. Οἱ ἀνθρώποι δὲν φοβοῦνται τὴν ἀλλαγὴν, ὅπως πιστεύει ὁ Ἄγγλος ἀνθρωπολόγος, γιὰτί τὴν εὐχονται καὶ τὴν περιμένουν. Φοβοῦνται μόνον τὸ εἶδος τῆς ἀλλαγῆς γιὰτί ἡ σύγχρονη πείρα τοὺς ἐγέμισε μὲ ἀπογοήτευση καὶ δυσπιστία. Δὲν εἶναι εὐχαριστημένοι μὲ τὸ σήμερα καὶ μὲ τοὺς τρόπους τῆς ζωῆς τους τῆς τωρινῆς, μὰ τὸ αὐριο, ὅπως τὸ δάμασαν

καὶ τὸ συγχώνευσαν μὲ τὸ σήμερα οἱ ἀδέξιοι σχεδιαστὲς τῆς εὐτυχίας τοῦ ἀνθρώπου δὲν τοὺς ἐνθουσιάζει διόλου. Κάποτες τοὺς φλόγισε κάποιον σύνθημα: «Δὲν ἔχετε τίποτα νὰ χάσετε ἐξὸν ἀπ' τὰ δεσμά σας». Καὶ τόλμησαν, ὅσοι τόλμησαν, τὴν ἀλλαγὴν. Μὰ ἦταν ἀπλή ἀλλαγὴ δεσμῶν. Κέρδισαν, ὅσοι κέρδισαν, μιὰν ἐλευθερίαν μὲ σίδερα καὶ μὲ κρίκους ποὺ κυττάζει τὴ δουλείαν ποὺ ἔχει ἀντικαταστήσει καὶ τῆς χαμογελαῖ μὲ πίκρα. Μὲ πίκρα, ὄχι μὲ νοσταλγία. Ἦταν ἓνα ὄνειρο ποὺ ἔμεινε στὴ μέση τοῦ δρόμου. Κι ὁ δρόμος ὁ παραπέρα φαίνεται γιὰ τὴν ὥρα κλεισμένος. Οἱ ἄνθρωποι ποὺ θυμοῦνται τὴ γυναῖκα τοῦ Λῶτ δὲ θέλουν νὰ κυττάζουν πίσω τους—μὰ πόση θλίψη τοὺς κατέχει ποὺ δὲ μποροῦν οὔτε μπρὸς νὰ κυττάξουν! Οἱ ἄλλοι ποὺ δὲν τόλμησαν, ἢ δὲν εἶχαν τὴ δύναμιν νὰ τὴν τολμήσουν τὴν ἀλλαγὴ μένουσιν μὲ τὴ δουλείαν τους καὶ μὲ τὸ τυφλὸ δράμα, ποὺ νοιώθουν πῶς ἔχει μετατεθῆ σὲ κάποιον ἄλλον ὀρίζοντα πολὺ πρὸ μακρυνδῶν ἀπὸ ἄλλοτε, πολὺ πρὸ ἀπρόσιτον ὡς χῶρο ζωῆς ἀπὸ ἄλλοτε. Γιατὶ νοιώθουν μὰζι ὅτι τὰ πρόσκαιρα πολιτικὰ σχήματα ποὺ θεωροῦνταν σίγουρα πορθμεῖα γιὰ τὴ διαπεραίωση ἀπὸ τὴ μιὰν ὄχθη στὴν ἄλλη καθυστεροῦν τόσο τὴ μεταφορὰ καὶ γοητεύονται τόσο ἀπὸ τὴν κατάστασιν τῆς μεταβατικότητος, ποὺ μεταβάλλουν τὴ μεταβατικότητα σὲ καθεστῶς. Ἡ αὐταπάτη τῆς σταθερότητος τοῦ κ. Fitzgerald γιὰ τὰ καθεστῶτα τῆς λεγόμενης «πειθαρχημένης ἐλευθερίας» ἀσκεῖ τόσην ἐπιβολὴν ποὺ ὑποκαθίσταται στὸν ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τῆς πειθαρχημένης αὐτῆς ἐλευθερίας καὶ τελικὰ καταποντίζει τὴν ἐλευθερίαν καὶ μὰζι τῆς τὴ δημοκρατία. Καὶ ἡ σύγχρονη ἐποχὴ μὲ τὰ τελειοποιημένα μέσα τῆς δυνάμεως καὶ τοῦ ἐλέγχου ποὺ μπορεῖ νὰ διαθέσῃ στὸν σύγχρονον τύραννον ἢ ὁμάδα τυράννων¹, γίνεται τρομαχτικὸς πειρασμὸς γιὰ τὰ καθεστῶτα ποὺ ἰσχυροποιοῦνται καὶ μονιμοποιοῦνται στὸ ἐνδιάμεσο στάδιον τῆς προγραμματισμένης ἐξελίξεως των ποὺ χαρακτηρίζεται μεταβατικόν. Τότε ἡ «ἐξέλιξις» αὐτὴ ἀναστέλλεται, στὴν εὐνοϊκώτερη περίπτωσιν, ὅταν δὲν ἀλλάζει ὀλοκληρωτικὰ κοίτη καὶ κατεύθυνση, στὴ χειρότερη. Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος ποὺ ποθοῦσε τὴν ἀλλαγὴν τρέμει τὴν περίφημην αὐτὴν μεταβατικότητα ποὺ συχνά, συχνότατα, μακραίνει ἀντὶ νὰ συντομεύει τὴν ἀπόστασιν τῆς διαδρομῆς ἀπὸ τὴν ἀφετηρίαν πρὸς τὸ τέρμα. Κι ὡστόσο ἡ ἀνάγκη τῆς ἀλλαγῆς τὸν ταλαιπωρεῖ καὶ συνάμα τὸν κεντρίζει νὰ τακτοποιήσῃ μέσα του τὴ συγκομιδὴν τῆς πρόσφατης πείρας.

1. Ἡ πιστὴ καὶ ἀνεξέλεγκτη γραφειοκρατία ποὺ περιβάλλει τὸν διχτάτορα καὶ ἐξαρτᾶται μόνον ἀπὸ αὐτόν, χωρὶς νὰ ἐλέγχεται ἐκ τῶν κάτω καὶ χωρὶς ἢ διατήρησιν ἢ ἢ ἀλλαγὴν τῆς νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ θέλησιν τῆς μάζας, γίνεται ἓνα ὁμαδικὸν σῶμα τυραννίας. Μὲ ὁμάδα τυράννων πρέπει νὰ ὑπονοῦμε τὴ γραφειοκρατία τῆς διχτατορίας.

Ἐπιχειρῶντας, σὲ προηγούμενη σειρά σκέψεων, νὰ συλλάβω τὸ μυστικὸν τῆς σχετικῆς εὐκολῆς ἐπιβολῆς τῶν ὀλοκληρωτικῶν καθεστῶτων, ἀκόμη καὶ σὲ λαοὺς ποὺ εἶχαν πλούσια παρακαταθήκην παραδόσεων ἐλευθερίας, τὴν εἶχα ἀποδώσει κατὰ ἓνα σοβαρὸ ποσοστὸ καὶ στὴ νωθρότητα τοῦ ἀτόμου ν' ἀντενεργήσῃ κυρίως γιὰτὶ ἔλειψε στὸ διάστημα τῆς μεσοπόλεμης Εἰκοσαετίας ὁ συνεκτικὸς δεσμὸς ἀνάμεσα στὴν ἀτομικὴ καὶ τὴν κοινωνικὴν εὐθύνην τοῦ ἀτόμου. Κι ἀκόμη γιὰτὶ ἡ συνείδησις τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας εἶχε ἀποχωρισθῆ τὴ δίδυμην ἀδερφήν τῆς, τὴ συνείδησιν τῆς ἀνάγκης γιὰ τὴν κοινωνικὴν ἐλευθερίαν. Θὰ μπορούσα νὰ προσθέσω πῶς ἡ ὑποταγὴ τοῦ ἀτόμου στὰ ὀλοκληρωτικὰ συστήματα τῆς βίας εἶχε διευκολυνθῆ κι ἀπὸ κάποια τυφλὴ ἔφεσις ἀλλαγῆς τροφοδοτημένης ἀπὸ τὴν δυσἀρέσκειαν καὶ τὴν ἀσυμφωνίαν τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸ καθεστῶς ποὺ τὸ ἐπλαισιῶνε. Ἦταν μιὰ ἐκούσια παράδοσις, μιὰ θεληματικὴ παραίτησις ἀπὸ πολλὰ προνόμια, κερδισμένα ὕστερ' ἀπὸ πολλῶν αἰώνων μάχην τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν ὀργανωμένην δύναμιν τοῦ Κράτους, ἐμπνευσμένη, ἀσυνείδητα ἴσως ἀλλὰ μὲ ὑπόγειον δυναμισμόν, ἀπὸ τὴν ἔφεσιν κάποιας μεταβολῆς. Ὁ κ. Fitzgerald ἔχει γνώμην ἀντίθετην καὶ ὑποστηρίζει πῶς ἡ δύναμις ὄλων τῶν ὀλοκληρωτικῶν κινήματων συνίστατο—καὶ συνίσταται—στὸ γεγονός ὅτι ὑπόσχονται στὸν πολίτην τοῦ σημερινοῦ ταραγμένου καὶ ἀνήσυχου κόσμου τὴν σταθερότητα καὶ τὴν ἀσφάλειαν. Ἡ γνώμη τούτη δὲν διαφέρει καὶ πολὺ ἀπὸ τὸ σύνθημα ποὺ τὰ ἴδια τὰ ὀλοκληρωτικὰ καθεστῶτα χρησιμοποίησαν ὡς ἠθικὸν ἔρεισμα γιὰ τὸν ἀκρωτηριασμὸν τῆς ἐλευθερίας, ἐπισείοντας τὸν κίνδυνον τῶν ἐσωτερικῶν ἀναστατώσεων ἢ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιβουλής. Ὡστόσο ἡ ἐκπτώσις τῆς ἀξίας τῆς ἐλευθερίας ἢ μᾶλλον ἡ ἀδιαφορία πρὸς τὴν ἀξίαν τῆς ἐλευθερίας, παραλύοντας τὴν κριτικὴν δύναμιν τοῦ βουλευτικοῦ, ἄφισε τὴν ἐπιθυμίαν τῆς ἀλλαγῆς ἀνεξέλεγκτην καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς ἀλλαγῆς ἀνεξέταστο. Ὁ Ἄγγλος ἀνθρωπολόγος θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐκούσια παράδοσις τοῦ ἀνθρώπου στὴ βίαν προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀνάγκην τοῦ ἀνθρώπου νὰ δώσῃ μιὰν ἀποκρίσιν στὸ δίλημμα ποὺ ἀντιμετωπίζει: σταθερότητα καὶ ἐξασφάλισις ἢ ἀλλαγὴ καὶ ἀμφιβολία; Καὶ ὀρμέφυτα παραδίδεται σ' ὅ,τι πιστεύει πῶς μπορεῖ νὰ τοῦ ἐξασφαλίσῃ τὸ πρῶτον. Στὸ βάθος ἡ σκέψις τοῦ Ἄγγλου σοφοῦ κλείνει καὶ κάποιον σπῆρον ἀλήθειας. Ἡ ἀνθρωπότης ἔχει κουρασθῆ τόσο καὶ ἔχει ἀπογοητευθῆ τόσο ποὺ ἡ διάθεσις ἢ ἀγωνιστικὴ σῆς λείπει. Δὲν πιστεύει πιά τίποτα καὶ στοὺς καιροὺς τῆς ἀπιστίας ὄλα κλονίζονται κι ὄλα γέρνουν μέσα στὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου. Παραδίδεται χωρὶς νὰ μετράει τίς συνέπειας τῆς αἰχμαλωσίας του. Προσφέρει τὸν ἑαυτό του

χωρίς ἀντάλλαγμα. Καὶ δέχεται τὴ νέα δουλεία τοῦ ἀδιαμαρτύρητα.

* * *

Τώρα, μέσα στὸ χάος τῆς μεταπολεμικῆς διετίας, δυνατοὶ καὶ παγεροὶ ἀνεμοὶ δέρνουν τὸ ἄτομο ἀπ' ὄλουθε. Ποῦ νὰ στραφῆ γιὰ νὰ ἰδῆ φῶς; Τί νὰ πιστέψῃ γιὰ νὰ θρέψῃ τὴν ψυχὴ του; Ἐνας ἄλλος Ἄγγλος, ποιητῆς αὐτός, ὁ Στήβεν Σπέντερ, μέσα στὸ ἀπόκαλυπτικό του βιβλίο ποῦ τιτλοφορεῖ *European Witness* («*Εὐρωπαϊὸς μάρτυρας*») παρατηρεῖ καὶ νομίζω πὼς ψυχογραφεῖ σωστά: «Ἐχουμε ἐξοικειωθῆ μετὰ τὴν ἰδέα τοῦ τέλους τοῦ κόσμου... Ἡ ἰδέα τῆς καταστροφῆς ἀσκεῖ ἀκαταμάχητη γοητεία σὲ πολλὰ πνεύματα σήμερα. Πολλοὶ εὐαίσθητοι ἄνθρωποι ἀρχίζουν νὰ ἐγκαταλείπουν τὶς ἰδέες τῆς ἀνοικοδόμησις καὶ ἀποδέχονται τὴν ἰδέα τῆς καταστροφικῆς μοίρας... Σήμερα ὑπάρχει τὸ δίλημμα μίας ἐκλογῆς στοὺς ἄνθρωπους στὸ νὰ κάμουν οὐρανὸ ἢ κόλαση τὸν κόσμον ὅπου ζοῦνε, καὶ ὁ πολιτισμὸς εἶναι ὑποχρεωμένος ν' ἀκολουθήσῃ τὴ μοῖρα ποῦ θὰ διαλέξουμε. Ἡ ἐκλογὴ τούτη εἶναι σὰν μιά ἀφευκτὴ ἐπιταγή. Πρέπει νὰ διαλέξουμε εἴτε τὸ ἓνα εἴτε τὸ ἄλλο. Δὲ μπορούμε νὰ ξεφύγουμε τὴν ἀνάγκη τῆς ἐκλογῆς. Καὶ ἀντιμετωπίζουμε τὴν ἐκλογὴ τούτη ἀνάμεσα στὴ δημιουργία καὶ τὴν καταστροφὴ ἀμέσως ὕστερ' ἀπὸ μιά περίοδο τῆς ἱστορίας μας ποῦ μᾶς φαινόταν πὼς ἡ ἠθικὴ ἦταν ἀπλούστατα ζήτημα ἀτομικῆς ἀγωγῆς, καὶ ὅτι δὲν ὑπῆρχε καμμιά ἀνάγκη ἠθικῆς ἐκλογῆς γιὰ τὸ σύνολο τῆς κοινωνίας...»¹. Πὼς ὁμως θὰ ἐκλέξουμε; Καὶ τί θὰ ἐκλέξουμε; Τὴ ζωὴ ἢ τὸ θάνατο; Τὴν εὐημερία ἢ τὴν καταστροφὴ; Καὶ δὲν πρόκειται νὰ σταθοῦμε στὶς λέξεις ποῦ σχηματοποιοῦν τὶς ἐννοιες. Τὸ πρόβλημα τῆς ἐκλογῆς δὲν ἀντιμετωπίζει ἓνα εὐκόλο δίλημμα χωρὶς προϋποθέσεις καὶ χωρὶς συνέπειες. Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ρίχνει τὸ βᾶρος τῆς ἐκλογῆς του στὴ ζωὴ καὶ οἱ πράξεις του, ἢ μᾶλλον ἢ ἀδρανεῖά του νὰ τοῦ συγκομίζουν τὸ θάνατο. Καὶ μπορεῖ νὰ ζητάει μετὰ πάθος τὴν εὐτυχία του, καὶ νὰ βουλιάζει πρὸ βαθεῖα στὴν ἐξουθενωτικὴ δυστυχία—ποῦ δὲν εἶναι μονάχα δυστυχία ὕλική μὰ κάτι βαθύτερο καὶ ἀπέραντα δραματικό: ἐρημιὰ καὶ ἀπόγνωσις τῆς ψυχῆς. Ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος περνάει τὴν ἐναγώνια φάση τῆς ἐσωτερικῆς ἀλ-

λαγῆς του. Γιατὶ μ' ὄλο ποῦ πιστεύει στὶς οἰκοδομητικὰ καὶ ἀναμορφωτικὰ δυνάμεις τοῦ πνεύματος, νοιώθει πὼς στὰ ἔγκατα τοῦ εἶναι τοῦ κυριαρχεῖ ἡ σύγχυσις καὶ τὸ χάος. Μπορεῖ νὰ πιστεύει πὼς τὸ πνεῦμα, καθὼς θ' ἀγκαλιάσῃ τὴν πράξιν, ἔχει τὴ δύναμιν ν' ἀλλάξῃ τὸν κόσμον. Εἶναι βέβαιος πὼς ἡ ἐξωτερικὴ ζωὴ καθρεφτίζει τὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ τῆς ἀνθρωπότητος, καὶ ξέρεει ἀκόμα πὼς τούτη τὴν ὥρα ἡ ἀρρυθμία τῆς ἐξωτερικῆς ζωῆς εἶναι μιά πιστὴ ἀντανάκλασις τῆς βαθύτερης ἀρρυθμίας τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου τῶν ἀνθρώπων. Θέλει νὰ κάμῃ τὴν ἐκλογὴν τοῦ καὶ γνωρίζει τί πρέπει νὰ ἐκλέξῃ—μὰ δὲν ξέρεει ἀκόμα πὼς ν' ἀγωνιστῇ καὶ ποιά πρέπει νὰ εἶναι τὰ δῦλα τοῦ ἀγῶνα του γιὰ νὰ πραγματοποιῆ τὶς ἰδανικὰς ἐπιθυμίας. Εἶναι ἀληθινὰ μιά κρίσιμη ὥρα γιὰ τὴ μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἱστορικὴ στιγμή διεκδικεῖ τὴν παρουσίαν τοῦ Πνεύματος. Ἡ τύχη τοῦ πολιτισμοῦ δὲν εἶναι τώρα πιά ζήτημα τεχνικῆς προόδου, δὲν εἶναι πρόβλημα προσαρμογῆς τῶν δαμασμένων φυσικῶν δυνάμεων στὴ θέλησιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὀρθολογικῆς καθοδήγησός τους γιὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν ἀνθρώπινων ἀναγκῶν· εἶναι αὐτὴ καθαυτὴ ἡ ὑπόθεσις τῆς ἐπιβίωσις τοῦ ἀνθρώπου ποῦ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ διάθεσιν τῆς ρωμαλέας ἐπιβολῆς τοῦ πνεύματος ἐπάνω στὶς ἀναρχούμενες δυνάμεις ποῦ ἔχουν διαφύγει ἀπὸ τὸν ἔλεγχον καὶ τὴν εὐθύνην του. Ἡ λέξις μᾶς ξαναφέρνει τὸ γνωρῖμο θέμα. Καὶ μετὰ τὴ λέξις ξαναγυρίζουν στὸ προσκήνιον ὅλες οἱ παραλείψεις τοῦ Πνεύματος στὴ μεσοπόλεμη Εἰκοσαετία, οἱ ἀδιαφορίαι, οἱ ἀπάθειαι, οἱ χαλαρωμένοι κρῖκοι τῆς ἀτομικῆς εὐθύνης τῶν συνόλων καὶ τοῦ ἀτόμου μετὰ τὸ σύνολον καὶ οἱ κακοὶ ἐρμητισμοὶ καὶ οἱ ἀποδράσεις καὶ οἱ κούφιοι κομπασμοὶ γιὰ τὴν ἀτομικὴ ἀνεξαρτησίαν κ' ἐλευθερίαν—δταν ὅλη ἡ γύρω περιοχὴ ὑποδουλωνόταν στὴ Βία ποῦ εἶναι θεριὸ ἀχόρταγο καὶ ἀδηφάγο—καὶ οἱ δειλίαι τῶν ἀνθρώπων καὶ οἱ ἀκαρπες καὶ κάποτε ἀκαιρες θυσίαι τῶν δταν τὸ φρούριον τῆς ἐνιαίας ὀμαδικῆς ἐλευθερίας εἶχε παρθῆ. Ὅμως, στὰ μεσοπόλεμα χρόνια, μ' ὅλη τὴν κακουχίαν τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἐλευθερίας τὶς κακώσεις, μ' ὅλες τὶς ἀναίσχυντες βαναυσότητες τῶν αὐτοδιορισμένων κοσμοσωτῆρων καὶ κοσμοδιορθωτῶν καὶ τοὺς λωποδυτικὸς σφετερισμοὺς τῶν δικαιωμάτων τῆς μάζας καὶ τοῦ ἀτόμου, ἡ ἀνθρωπότης δὲν ἀντιμετώπιζε τὸν ἀφανισμό τῆς. Ὑπῆρχε ἀκόμη ἓνα ἀντισήκωμα ὕλικῆς ζωῆς γιὰ τὸ θάνατον τῶν ψυχῶν. Τώρα, μετὰ τὴν ἀπειλούμενη τρίτη σύγκρουσις, καὶ τὸ ἀντισήκωμα τοῦτο κινδυνεύει τὸν ἔσχατον τῶν κινδύνων. Κ' ὕστερα, σ' ἓνα τεράστιον τμήμα τοῦ κόσμου, σὰν πρόλογος τῆς ἐτοιμαζόμενης συμφορᾶς, ἀπλώνεται πάλιν ἡ θλιβερὴ σιγὴ τοῦ θανάτου τῶν ψυχῶν ποῦ οἱ λαοὶ στρατεύθηκαν γιὰ ν' ἀναστήσουν. Ἡ ἀτμόσφαιρα τοῦ κόσμου εἶναι σήμερα γεμάτη ἀπὸ τὴν

1. Εἶναι ἓνα πνευματικὸν ρεπορτάζ, γραμμένον λίγους μῶλις μῆνες μετὰ τὸν πόλεμον, ἀπὸ μιά ἐρευνᾶ τοῦ συγγραφέα ἀνάμεσα στοὺς φιλολογικοὺς καὶ καλλιτεχνικοὺς κύκλους τῆς Γερμανίας. Μιά ἐξερεύνησις ἰδεῶν καὶ πεποιθήσεων εὐθὺς μετὰ τὴν χιτλερικὴν κατάρρευσιν. Στὸ βιβλίον τοῦτο παρεμβάλλεται ἓνα ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον κεφάλαιον ποῦ τιτλοφορεῖται Γαλλικὸ Ἰντερμέδιον. Εἶναι ἡ πρώτη ἐπαφὴ ἐνός Ἄγγλου πνευματικοῦ ἀνθρώπου ποῦ ἔκαμε τὸν πόλεμον, μετὰ τὴν μῶλις ἀναγεννώμενη ἀπὸ τὴν ἥτταν γαλλικὴν συνείδησιν.

2. Βλ. σελ. 91—92.

πτωμαῖνη τῆς ἐλευθερίας. Κι ὅταν ἡ ἐλευθερία δὲν ἔχει φωνή γιὰ νὰ φωνάξῃ μὲ τὰ μύρια στόματα τοῦ πλήθους, ὁ πόλεμος ἐρχεται μὲ ἀκάθεκτη ἀφοβία. "Ἐτσι ἦρθε ὁ δεύτερος. "Ἐτσι μπορεῖ νάρθῃ κι ὁ τρίτος. Δὲν εἶναι, λοιπόν, οὔτε τὸ ἀντισήκωμα τῆς ὑλικῆς ζωῆς, ποῦ ἀκόμη ὑπάρχει, ἀσφαλισμένο ἀπὸ τὸν κίνδυνο. Καὶ τὸ ἴδιο τοῦτο ἀντισήκωμα, βουβὸ καθὼς εἶναι καὶ τραυματισμένο καθὼς εἶναι καὶ τυφλὸ ὅπως πάει νὰ γίνῃ, μᾶζα εὐκολόπλαστη ἀπὸ σάρκες χωρὶς νεῦρα καὶ ψυχές χωρὶς δράματα καθὼς ζητοῦν νὰ τὸ μεταβάλουν, τὸ ἴδιο τοῦτο ἀντισήκωμα τῆς ζωῆς γίνεται κίνδυνος ἀκόμα πῶς μεγάλος γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν ἀνθρωπισμὸ τοῦ.

"Ἀνθρωπος—ἀνθρωπισμός... Σάμπως οἱ λέξεις νὰ εἶναι περισσότερο ἀπ' ὅσο χρειάζεται πλατεῖες γιὰ νὰ χωρέσουν τοὺς ἀνθρωπίσκους τῆς σημερινῆς ἐποχῆς, τέτοιους ὅπως τοὺς κατάντησαν οἱ διαδοχικὲς ἐκδορὲς τῶν καιρῶν καὶ τῶν πολιτικῶν καὶ τῶν θεωρητικῶν πειραμάτων ποῦ προσπαθοῦν ἀπὸ τὸ μίγμα τῆς ἔννοιας ἄνθρωπος μὲ τὴν ἔννοια τῆς ζωντανῆς μηχανῆς νὰ πλάσουν ἕνα νέον οὐδέτερο τύπο ἀνθρώπου γιὰ νὰ τὸν στήσουν στὸν ἀντίποδα τοῦ ἡρωικοῦ ἐκείνου εἴδους τῶν ὑπερανθρώπων τοῦ Καρλάυλ καὶ τοῦ Νίτσε... Ἴσως οἱ νέοι ἀλχημιστὲς νὰ μὴν ἔφτασαν ἀκόμη νὰ πανηγυρίσουν τὸ κατόρθωμα — ὅμως προχώρησαν στὸ δρόμο τους ἀρκετά, τόσο πολὺ ποῦ τὰ περήφανα πρότυπα τοῦ περασμένου αἰῶνα, καὶ χωρὶς τὸ φωτοστέφανο τῆς ποίησης ποῦ τὰ περιβάλλει, νὰ φαίνονται στὸν σημερινὸν ἄνθρωπο σὰν ἀπίθανοι γίγαντες ποῦ χωρὶς ζωῆς ἔχουν μόνο τὴ φανταστικὴ σκηνογραφία τῆς ἐξαλλῆς φαντασίας, τιτάνες μεταφυτεμένοι ἀπὸ μύθους προϊστορικοὺς στὸν σύγχρονο κόσμο, τὸσον ἀπρόσιτοι στὴν τόλμη τῶν ἰδεῶδων ὅσον ἀπρόσιτοι στὴ ρεαλιστικὴ μυθογραφία μᾶς φαίνονται σήμερα οἱ ἥρωες τῶν ποιητῶν τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος. Πρὶν ἀπὸ σαράντα χρόνια ἡ ἀπόσταση τῶν κοινῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τοὺς ἰδανικοὺς τύπους τῶν ὑπερανθρώπων δὲν ἦταν τὸσον ἀδιανόητη ὅσον μᾶς εἶναι σήμερα. Σήμερα τὸ ἰδανικὸ τῶν κοινῶν ἀνθρώπων εἶναι νὰ μείνουν ἢ ὅσον ξέπεσαν νὰ ξαναγίνουν ἀπλῶς ἄνθρωποι! "Ἀν σύρουμε μιὰ νοητὴ γραμμὴ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ὅπου ὁ Κάρλαυλ (στὴ διάλεξή του τῆς 19ης Μαΐου 1840 — τὴν πέμπτην στὴ σειρά τῶν ἄλλων ποῦ ἔχουν συγκεντρωθῆ κάτω ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ τίτλο: *Περὶ Ἡρώων καὶ Ἡρωολατρίας*), πιστεύοντας στὴν προοδευτικὴ ἀλλαγὴ τοῦ κόσμου ποῦ τὰ σημάδια τῆς τᾶ ἔνοιωθε σχεδὸν ἀπτά στὴ μεγάλη του ψυχῆ (a new century is already come — ἕνας νέος αἰώνας ἦρθε κιόλας) προφήτεψε ἕναν «ἡρωικὸ κόσμον μὲ πολλοὺς ἥρωες μέσα σὲ τοῦτον»,

καὶ δοξολογοῦσε τὸν τύπον τῶν μεγάλων ἀνθρώπων στὴν ἱστορία, ὡς τὴ σημερινὴ ἐποχὴ, γραμμὴ ποῦ διαρρέει μιὰν ὀλόκληρη ἐκατονταετία περνώντας σὰν βέλος ἀνάμεσα ἀπὸ τὸν ποιητικὸν δραματισμὸ τοῦ Νίτσε, θὰ τὴν ἰδοῦμε στὴν ἀρχὴ ν' ἀνεβαίνει αἰσιόδοξη καὶ περήφανε, προμηνώντας τὸ πλήρωμα τῆς προφητείας τοῦ Καρλάυλ, γιὰ νὰ πάρῃ ἀμέσως μετὰ τὸν πρῶτον πόλεμον, μέσα στὶς ἀθλιότητες, τὶς μικρότητες καὶ τὶς λιποψυχίες, τὴν ὀλισθηρὴ κατωφέρεια ποῦ δὲν ἀργεῖ νὰ τὴν παρασύρῃ πολὺ πῶς κάτω ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τῆς ἀφετηρίας, στὴν ἰσοπεδωτικὴ ὁμαδοποίησιν τῆς δουλείας. Ἡ νοητὴ γραμμὴ γνωρίζει, σὰν σειμογράφος εὐπαθῆς, τὶς διακυμάνσεις τῶν ἀνόδων καὶ τῶν καθόδων στὸ διάστημα τοῦ πολέμου. Οἱ προσωπικοὶ ἡρωισμοὶ ἐμπνέουν τὸ δῶμα τῶν μαζῶν, χαρίζουν τὴν ἐμπιστοσύνην στὴν ἀξία τοῦ ἀνθρώπου καὶ οἱ ψυχὲς ὑψώνονται λαμπαδιασμένες σὲ κατακόρυφα ὕψη ἀπ' ὅπου ἀνοίγονται καινούργιες προοπτικὲς. Ἡ συμφωνία τῶν λόγων ἀκούεται ἀπὸ κάτω, φτωχὴ καθὼς συνήθως στὰ τελευταῖα τοῦτα χρόνια τῆς παρακμῆς τῶν ἐξάρσεων, μὰ ἡ αἱματηρὴ πράξις ποῦ συνοδεύει τὴν ψυχὴν στὰ μεγάλα τῆς ὕψι ἀναπληρώνει τοῦ λόγου τὴν πενιχρότητα. "Ἐνας παράλυτος κυβερνήτης ἀπὸ τὴν ἄλλη ἄκρην τοῦ Ἀτλαντικοῦ, ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὴν αἰσιοδοξίαν τοῦ Καρλάυλ, δραματίζεται ἕναν νέο κόσμον ποῦ θ' ἀνάβαλλε, ἔμψυχος φοίνικας, ἀπὸ τὴν τέφρα τοῦ παλαιοῦ κι ὅπου ἡ ἐλευθερία θὰ καθόταν ἀπάνω σὲ ἀτράνταχτον θρόνον μὲ τέσσαρα γερὰ ποδάρια. Κι ὁ αἰμόφυρτος κόσμος πανηγυρίζει γιὰ τὶς τέσσαρες ἐλευθερίες ποῦ εἶχαν καταγραφῆ σὲ περγαμηνές, προωρισμένες νὰ γίνουν ἡ Magna Charta τῶν ἀνθρώπων τῆς μεταπολεμικῆς γενεᾶς. Ἀπὸ τὶς τέσσαρες τοῦτες ἐλευθερίες, σήμερα δὲν ἀπόμεινε καμμιά γιὰ νὰ θυμίζει κὰν τὴν ἀδιαίρετην ἔννοια τῆς Ἐλευθερίας σ' ἕνα τεράστιον τμῆμα τῆς ἀνθρωπότητος. Καὶ στὸ ἐπίλοιπον, ὅπου κάποια λείψανα καὶ τῶν τεσσάρων ἔχουν ἀπομείνει, τὰ λείψανα τοῦτα χρησιμεύουνε μόνο γιὰ νὰ θυμίζουν τὴν ἀπειλὴν τῆς ἐξουθένωσης. "Ἐτσι, ἡ νοητὴ γραμμὴ ὀλοένα κατηφορίζει, ξεφεύγει ἀπὸ τοὺς κραδασμοὺς τῶν ἐλπίδων καὶ τῆς αἰσιοδοξίας τοὺς τιναγμοὺς, ὀλοένα βουλιάζει πρὸς τὴν ἀπύθμενη καταβόθρα ὅπου ζεῖ καὶ σαλεύει τὸ ἄβουλον πλῆθος τῶν εὐνοουχισμένων δούλων.

"Ὁ κ. Fitzgerald μᾶς λέει πὼς ὅ,τι μᾶς χρειάζεται σήμερα, ἐξὸν ἀπὸ τὴν αὐταπάτη τῆς σταθερότητος εἶναι κ' ἕνας καινούργιος μῦθος. Ὁ μῦθος τῆς μηχανῆς. Θαρρῶ πὼς πρὶν ἀπὸ τὸ μῦθον τῆς μηχανῆς θὰ πρέπει νὰ δημιουργήσουμε τὸν καινούργιον μῦθον τοῦ ἐλεύθερου ἀνθρώπου. Ὁ παλιὸς ἔχει φθαρῆ, ἔχει ξεφτίσει κ' ἔχει παραχωρήσει τὴ θέσιν τοῦ στὸ μῦθον τοῦ δούλου. Οἱ ἄνθρωποι τῆς σημερινῆς ἐποχῆς ξεστράτισαν τόσο ἀπὸ

τὴν ἀνηφοριὰ πρὸς τὴν ὑπερβολὴ τοῦ ἀνθρώπου ποὺ πῆραν τὴν καθοδικὴ πορεία πρὸς τὴν ὑποτίμησιν τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας. Ἡ ἔκπτωσις τούτῃ τοῦ ἀνθρώπου χαρακτήρα, ποὺ σιγὰ-σιγὰ παραχώρησε τὰ ζωτικὰ του συστατικὰ στὸ μηχανοποιημένο κράτος καὶ στὴν τυποποιημένη ὀλοκληρωτικὴ ἐξουσία ξεκινάει ἀπὸ μιὰ κρίσιν τοῦ νοητικοῦ στοιχείου—*κρίσις τῆς εὐφυΐας*, τὴν εἶχε πῆ πρὶν ἀπὸ δέκα τόσα χρόνια ὁ Fortunat Strowski, τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἠθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν—σὲ μιὰ θαυμαστὴ ἀγόρευσίν του στὴ συνεδρία τοῦ Σώματος αὐτοῦ τῆς 25 Ὀκτωβρίου 1937. Τὴν ἀπέδιδε ὁ Γάλλος σοφὸς στὴ μηχανοποίηση τοῦ ἀνθρώπου, στὴν τρομαχτικὴ εἰσβολὴ τῆς μηχανῆς καὶ στὶς λεπτομερειακώτερες ἐκδηλώσεις τῆς σύγχρονης ζωῆς. Ἡ κρίσις τῆς εὐφυΐας, ἡ χαλάρωσις δηλαδὴ τῶν πνευματικῶν ἰκανοτήτων τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἀδράνεια τῶν πρωτοβουλιῶν, ἡ νάρκη τῆς φαντασίας δημιούργησαν τὸ ἄβουλο ἄτομο ποὺ εὐκόλως παραδίδεται κ' εὐκολώτερα πειθαρχεῖται στὴ γραφειοκρατικὴ μηχανοποίηση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ τούτῃ ἡ πολιτικὴ ποὺ θὰ εἶχε ἀφετηρίαν καὶ στόχον τῆς μιᾶς κοινωνίας ἐλεύθερων ἀτόμων, γίνεται μιὰ πολιτικὴ ὀλοκληρωτικὴ. Ξεκινάει ἀπὸ μερικὰς ἐπιβιώσεις ἐλευθερίας γιὰ νὰ ἐπιτύχῃ ἓνα ὁμοειδὲς ἀνώνυμο καὶ τυποποιημένο σύνολο, ὅπου ἡ ἀτομικὴ πνευματικότης θὰ ἐκαλεῖτο ν' ἀφοπλισθῇ ἢ νὰ ἐξοπλισθῇ μὲ τὰ ἐνστιχτα τῆς ὁμαδικῆς συνειδήσεως ποὺ ὅταν δὲν εἶναι συναγόμενον ἐλευθερῆς κατάφασις γιὰ τὴν ἐπίτευξιν ὀρισμένων σκοπῶν κοινωνικῆς εὐημερίας κατανατᾶ νὰ εἶναι ἓνα τυφλὸ ὄργανο στὰ χέρια ἀνεξέλεγκτων δεσποτῶν μὲ κατευθύνσεις ποὺ διαφεύγουν τὸν ἀδιάκοπον ἔλεγχον τῶν ἀτομικῶν συνειδήσεων. Γιατί οἱ ἀτομικὲς αὐτὲς συνειδήσεις εἶναι τότε ὑποταγμέναι στὸ μῦθον τῆς ὁμαδικότητος ποὺ καθὼς μᾶς ἔχει διδάξει ἢ πρόσφατη πείρα δὲν ἀργεῖ νὰ ταυτισθῇ μὲ τὴν πραγματικότητά τῆς νεώτερης δουλείας.

* *

Ἔτσι δούλεψαν καὶ ἀσώτεψαν πολὺτιμες δυνάμεις γιὰ νὰ δαμάσουν τὸν ἀνυπόταχτον καὶ στείρον ἀτομικισμόν τοῦ πνεύματος, ὅταν εἶχε ὀλόττελα σχεδὸν ἀποξενώσει τὸ αἶσθημα τῆς κοινωνικῆς του εὐθύνης, γιὰ νὰ τὸν προσελκύσουν πρὸς τὰ ἐνδιαφέροντα τῆς ὀλότητος, καὶ ὅσοι στάθηκαν ἀσύστηροι τιμητὲς τῆς ἀδιάφορης πορείας τοῦ ἀτόμου ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ κοινωνικὰ γκρεμίσματα, προσπαθώντας νὰ ἐμπνεύσουν τὴ συνείδησιν τῆς οἰκοδομητικῆς συνεργασίας μὲ τὸν ἀνθρώπινον πλῆθος, χωρὶς νὰ παραδίδουν τίποτε ἀπὸ τὴν πίστην τους στέκουν σήμερον ἀποκαρδιωμένοι θεατὲς μπρὸς τὴν ἄθλια τύχην τοῦ ἰδεώδους των. Ὁχι, ἀποφασιστικὰ ὄχι, δὲν εἶναι τοῦτο ποὺ ζήτησαν οὔτε αὐτὸ ποὺ ὀνειρεύτηκαν. Ἐβλεπαν τὸν ἀνθρώπον

μοναχισμένον ὀδοιπόρον νὰ περιτρέχει μὲ τὰ μάτια δεμέναι τὸν ἐπαναλαμβανόμενον κύκλον μιᾶς ἀδιέξοδης πορείας καὶ τοῦ ζήτησαν νὰ λύσῃ τὸν ἐπίδεσμον, νὰ δώσῃ μὲ ζεστὴ προθυμίαν τὰ χέρια σ' ἓνα ὁμαδικὸν ξεκίνημα γιὰ τὴν κατάκτησιν τῆς εὐτυχίας του. Ἐνοιώσαν μέσα στὴ δικὴν τους καρδίαν τοὺς χαρούμενους παλμοὺς ἑνὸς αἵματος θερμοῦ ἀπὸ τὸν ἡμερον τοῦ ὀραίου ὀνείρου τῆς γόνιμης πράξεως. Καὶ οἱ πράξεις εἶναι γόνιμες ὅταν παντρεύονται μὲ τὶς ἐλπίδας τῆς ἀνθρωπότητος καὶ τεκνοποιοῦν τὴν πραγματώσιν τους. Ἡ πειθαρχία δὲ θὰ ἦταν ἀστυνομικὴ διαταγή, ἀλλὰ συντονισμὸς τῶν ἐλεύθερων θελήσεων ποὺ θὰ ἦταν οἱ ὀριμοὶ καρποὶ τῶν φωτισμένων συνειδήσεων. Καὶ ἡ εἰσφορὰ τῆς ἀτομικῆς δυνάμειος θὰ ἦταν ἡ συνειδητὴ κατάφασις τῆς ψυχῆς καὶ ἡ ἔλλογη συναίνεσις στὸ ὁμαδικὸν κίνητρο. Ἡ ἀτομικὴ θυσία θὰ ἦταν ὁ ἐκούσιος ἀκρωτηριασμὸς τῶν περιττῶν ἐκείνων ἀντιθέσεων ποὺ εἶναι ἀντιθέσεις γιὰ τὴν κοινωνικὴ ὕλη, ἀπλαστὴ ἀκόμα, δὲν ἔχει φτάσει στὴν τελείωσιν ἐκείνην ποὺ ἐξασφαλίζει ἡ προσεχτικὴ καὶ φωτισμένη ἀγωγή τοῦ πλῆθους. Οἱ πνευματικοὶ ὀδηγοὶ γίνονται ὀδηγοὶ ὅταν κατεβαίνουν στὴν πλατωσιὰ τοῦ δρόμου· καὶ ὅταν σμίξουν τὸ χνῶτον τους μὲ τὸ χνῶτον τῆς μάζας. Τότες ἔχουν καὶ τὸ δικαίωμα νὰ προπορευθοῦν. Μὰ τώρα πολὺ φοβοῦμαι πῶς θὰ πρέπει ν' ἀποσπάσουμε τὸ ἄτομον ἀπὸ τὴν τυφλὴν ὑποταγὴν στὴν ὑπνωτισμένην μάζαν γιὰ νὰ τὸ ξαναδώσουμε μὲ ἀνανεωμέναις κ' ἐνισχυμέναις τὶς προσωπικὰς του ἀρετὰς πάλιν στὴ μάζαν. Τώρα τὸ ἄτομον, ἓνα ἀπλὸν μῦθον ποὺ συνθέτει τὴν δυνάμιν τῆς μάζας, εἶναι ἄχρηστον ὡς ἄτομον. Ὑπακούει καὶ ἐνεργεῖ. Μὰ θὰ πρέπει κάποτε, καὶ σύντομα, νὰ ξανακερδίσῃ τὴν συνείδησίν του, νὰ ξαναβρῇ τὴν πίστην ποὺ ἔχασεν καὶ ἄς εἶναι ἄλλη ἀπὸ ἐκείνην ποὺ ἔχασεν, γιὰ νὰ πιστεύει καὶ γιὰ νὰ ἐνεργεῖ. Τότες ἡ συμβολὴ του θὰ εἶναι περισσεύμα τῶν νοῦ καὶ τῆς καρδιάς. Τώρα εἶναι μόνον δαπάνη δυνάμειος μὲ τὸν νοῦ ἀκίνητον καὶ τὴν καρδίαν σφαιλισμένην. Μιλῶ γιὰ τὸ πλῆθος, γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ στρατεύονται σ' ἓνα σκοπὸν εἴτε ἀπὸ ἀπλὴν πειθαρχίαν στὰ συνθήματα ποὺ τοὺς δίνονται εἴτε ἀπὸ τὸν μέγαν φόβον τῆς ἀνυπακοῆς. Ἡ πειθαρχία ὁμῶς συχνά, καὶ στὴν ἐποχὴν μας συχνότατα, εἶναι ἀδράνεια σκέψεως καὶ ὁ φόβος τῆς ἀνυπακοῆς εἶναι δειλία ἢ ἔλλειψιν ἐμπιστοσύνης στὶς δυνάμεις ποὺ μπορεῖ νὰ ἐξαπολύσῃ ἡ ὕγιεινὴ ἀντίδρασις τῶν ἐλεύθερων συνειδήσεων. Ὁ ἀνθρώπος ὅταν δὲν κλείνει τὴν ἀτομικὴν του συνείδησιν καὶ τὴν συνείδησιν τοῦ πλῆθους εἶναι στοιχεῖον νεκρὸν γιὰ τὴν ἐξέλιξιν τῶν κοινωνιῶν. Ὅταν τὴν ἀτομικὴν του συνείδησιν ἔχει ὀλοκληρωτικὰ ἐκτοπίσει ἡ συνείδησις τοῦ πλῆθους εἶναι καὶ πάλιν ἓνα στοιχεῖον νεκρὸν, χρήσιμον μόνον ὅσον κ' ἓνα παραπάνω φυσιγγιον στὴν κορδέλλαν τοῦ πολυβόλου. Μίλησα στὰ προηγούμενα γιὰ τὴν

ἐπείγουσα χρεία ἑνὸς συγκρητισμοῦ τῆς ἀτομικῆς συνείδησης μετὰ τὴν κοινωνικὴν. Καὶ ὁ συγκρητισμὸς αὐτὸς θὰ πραγματοποιηθῆ ὅταν εὐρεθῆ ὁ κατάλληλος δεσμὸς ποῦ θὰ ἐνώσῃ τὸ ἄτομο μετὰ τὴν κοινωνίαν, τὸ φωτισμένο ἄτομο μετὰ τὴν φωτισμένην κοινωνίαν τῶν ἐλευθέρων.

Ἐσήμανε, λοιπόν, ἡ ὥρα τοῦ Πνεύματος—αὐτοῦ ποῦ θὰ φωτίσῃ, θὰ διδάξῃ καὶ θὰ βλογήσῃ στὸ τέλος τὸν ἀδιάλυτο γάμο

τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὴν ἀνθρωπότητα. Μὰ προηγουμένως δὲν θὰ πρέπει ἄραγε τὸ ἴδιο τὸ Πνεῦμα νὰ παιδευθῆ στὰ μεγάλα καθήκοντα τῆς ἱστορικῆς τούτης στιγμῆς; Καὶ πρώτη, θαρρῶ, κατήχησὴ τοῦ θεοῦ νᾶναι ἢ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ Ἀνθρώπου ἀνάμεσ' ἀπὸ τὸν τρομαχτικὸν συμφυρμὸν τῶν ἀγελαίων μονάδων, προσπάθεια ποῦ θὰ ἔχει ἕνα καὶ κύριον μέλημα: τὴν ἀξιοποίησιν τοῦ εὐρήματος...

ΑΙΜ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΟΣ

ΣΤΟ ΘΑΝΑΤΟ ΕΝΟΣ ΦΙΛΟΥ

ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ Μ. ΡΟΔΑ

Σὰν τὰ κοπάδια τρέχουμε πρὸς τὸ νερὸ
ποῦ πίνει ὁ Θάνατος;
ἄχ, πέθανε κι' αὐτὸς ὁ Φίλος.
Ἐχτὲς πεθάνανε κι' ἄλλοι πολλοὶ
ποιοὺς δὲν τοὺς ξέρει;
Πάν' ἀπ' τὸ μνήμα τους σταθήκαμε
μ' ἀξιοπρέπεια βαθειά
—συναίσθηση μὴν εἶταν τοῦ θανάτου;—
κι' ὥστόσο δὲν ἐστήσαμε
σταυρὸν στὰ σωθικά μας.
Μείναμε τῶν μαρμάρων ἀπαθεῖς
γιὰ λίγο θεατῆς
—λὲς καὶ δὲν εἶχαν καὶ γιὰ μᾶς
τὰ σήμαντρα χτυπήσει—
καὶ φλύαρον τὸ δρόμον ξαναπήραμε
ποῦ πάει στὴν πολιτεία.
Μὲ τ' ἄδεια μας κνιτάξαμε τὰ μάτια
καθέννας μας τὸν ἄλλον μὲ στιγμὴν
καὶ δὲν ἐγνωριστήκαμε
πάλι κόνβεντες πιάσαμε γιὰ θέατρα καὶ τέχνη
γιὰ δικαστήρια καὶ κλοπὲς
γιὰ νόμους καὶ προφήτες
καὶ λύσεις ποῦ δὲ θάβρουμε ποτέ...

ὦ, τί ὠφελοῦν; Ἐχάσαμ' ἕνα Φίλο.
Τὸν εἶχα δεῖ πρὶν πάρει τὸ καρὰβι.
Στὴν κουπαστὴν στεκόταν κουρασμένος.
Θαλασσοπούλια πάνω μας ἐκρώζαν.
«Ἄκου; Νὰ θὰ μὲ παρουν» εἶχε πεῖ.
«Ὁχι, ὄχι, μὴν τὸ λές' κῆττα τὸν ἥλιο.»
«Κι' αὐτὸς ὅμως βυθῶν» - «Μὰ τί ἔχεις; Πές
[μου.]

Ποτέ σου δὲν ἐμίλησες. Γιατί;»
«Γιατί; Δὲν εἶναι μάταιο, γιὰ πὲς μου,
νὰ βελάζεις τὴ βαρὴν μελαγχολία σου;»
«Σὲ πόνεσαν; Γιατί ποτέ, καλέ μου, δὲ μοῦ
[τόπες;]»

«Γιατί; Δὲν εἶναι μάταιο, γιὰ πὲς μου
νὰ κουράζεις ἕνα φίλο σου καλό;»
«Σὲ μένα ἂν δὲν τὸ πῆς δὲν εἶμαι Φίλος»
«Περίμενα νὰ βρῶ τὴν καλωσύνην»
«Δὲν ἔχω τόση, Φίλε, ποῦ νὰ φτάνει»
«Νὰ κάτι ποῦ ποθοῦσα: κατανόηση»
«Μὰ τί ν' αὐτό; Μὴ φύγεις' σ' ἀγαπῶ»
«Μπορῶ πὰ νὰ σαλπάρω. Τῶχω ἀκούσει»
Καὶ τέντωσε τ' αὐτὴ πρὸς τὴ φωνήν.
Στὴς τέσσερις πρωΐ εἶχε ξεκινήσει...

ΘΑΝΟΣ ΚΩΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

